

Bódy Zsombor

Viszontválasz Ungváry Krisztiánnak

Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon* című könyvéről írott és a *Korall* 53. számában közölt recenziómra adott válaszában többször arra hivatkozik, hogy félreértem, félreolvasom szövegét, s gyakran utal könyvének különböző oldalaira.* Félreolvasás persze előfordulhat – és az esetleges félreértéseket szerintem megkönnyíti, hogy Ungváry sokszor ellentmondásosan fogalmaz könyvében –, ezek további tisztázása azonban véleményem szerint nem igényel nyilvános vitát; rendszerint érdektelenek azok a disputák, ahol oldalszámokkal megtűzdelve idézik és értelmezik egymás szövegét a felek.¹ Ezért a következőkben Ungváry válaszában azokra az általánosabb, tartalmi kérdéseire szeretnék kitérni, amelyek a munkájában általam ellentmondásosnak vagy tisztázatlannak vélt részekre vonatkoznak, s amelyek a 20. század első fele magyar társadalmi és politikai fejlődésének elemzését általában érintik. Ilyenek elsősorban a módszertani jellegű, illetve a fogalmi kérdések, továbbá a nyilasok és más szélsőjobboldaliak társadalmi és politikai helymeghatározásának kérdése.

Ungváry válaszában kifogásolja, hogy elméleti szempontokkal közelíttem könyvéhez, hogy túlságosan sokat foglalkoztam Erdei kettőtársadalom-modelljével, s hogy nem értem könyvének alapkoncepcióját, amely a „tettesek motivációjának” feltárására vonatkozik (*Korall* 53. 174), s fogalmi meghatározásokat kérek számon rajta, miközben ő a történetírásban eddig elhanyagolt folyamatokat igyekezett feltárni (*Korall* 53. 177). Ezekkel az ellenvetésekkel nem tudok egyetérteni. Az elméleti szempontok, illetve definíciós kérdések ügyében azt gondolom, hogy ha hosszabb távú, az elemi tények szintjétől elemelkedő elemzésre

* Ungváry Krisztián 2013: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Jelenkor Kiadó, Pécs. Bódy Zsombor recenziója a könyvről: *Korall* (14.) 53. 160–171. Ungváry Krisztián válasza a recenzióra: *Korall* (14.) 53. 172–178. (*A szerk.*)

¹ Azt azért megjegyzem, hogy Ungváry egyes részkérdésekre adott, könyvének szövegére hivatkozó válaszai több esetben nem győztek meg. A földbirtokmegoszlás adatait hiányoló észrevételemre válaszul például utal könyve két helyére is, amelyek ezen adatokat tartalmazzák, ám azokon nem a földbirtokmegoszlásról, hanem a nemzeti jövedelem megoszlásáról (meglehetősen elnagyolt bontásban), illetve a zsidó földbirtoklásról találunk adatokat. A modernitás és a szélsőjobbaldaliság közötti viszony elemzésének elmaradását kifogásoló észrevételemre válaszul Ungváry könyve 316–317. oldalára utal, ahol ezt a kérdést szerinte tárgyalta. E két oldalon valójában egyetlen bekezdés foglalkozik a témával, valóban hivatkozva a válaszbán is említett Ernst Nolte egyik munkájára. Azt gondolom azonban, hogy ez a bekezdés önmagában elég kevés szélsőjobbaldaliság és modernitás nagyon is vitatott viszonyára vonatkozóan, nem szólva arról, hogy a témában nem Nolte 1963-as szövege volt az utolsó szó, hiszen azt Németországban is jelentős vita követte, nem beszélve a kérdésben másutt (többek között Zygmunt Bauman tollából) született meghatározó munkákról.

vállalkozik a történész – márpedig egy egész korszak folyamatainak értékelése ilyen –, akkor ezzel szükségszerűen absztraktabb szinten is megállapításokat kell tennie, ami nem lehetséges világosan definiált fogalmak, valamint az elméleti kiindulópontok tisztázása nélkül. Azzal az állítással, hogy célja a „tettesek motívációinak”, azaz az antiszemita cselekvők szempontjainak feltárása volt, Ungváry saját könyvével vitatkozik, mert annak bevezetője (ahogyan eredeti hozzászólásomban idéztem is) azt szögezi le, hogy a munka társadalomtörténeti magyarázatot – magyarázatot, tehát okokat – keres a magyar antiszemita politikára, s az ideológiai szint után „annak materiális hátterét kutatja”, azaz az antiszemitizmus keletkezését és terjedését meghatározó társadalmi struktúrát elemzi (Ungváry 2013: 10). Ezért véltem úgy, hogy érdemes társadalomtörténeti szempontból végiggondolni a munka nyitott kérdéseit. E végiggondolás pedig azért forog részben valóban a kettős társadalom koncepciója körül, mert Ungváry számára ez az az értelmező keret, amely – magától értetődővé válva – számára olyannyira alapvető, hogy nem is érzékeli: egy koncepcióról van szó, a társadalmi struktúráról formált *egyik* lehetséges képről, más társadalomképek mellett (s így a koncepció forrásait nem is elemzi, sőt nem is nagyon idézi). A kettős társadalom elmélete kapcsán egyébként Ungváry válaszában leszögezi, hogy számára nem a dzsentri, hanem a „keresztény középosztály” a releváns kategória, s e kettő nem ugyanaz. Ám könyvében így szerepel: „a gentry (dzsentri), azaz úri középosztály” (Ungváry 2013: 15). Akkor tehát más értendő az „úri” és más a „keresztény középosztályon”?

A modernizáció kérdéséről a válaszban írtak valamennyire világosabbá teszik, hogy mit ért Ungváry e fogalom alatt: a „kapitalista átalakulást” (*Korall* 53. 172). Ez azonban újabb kérdéseket vet fel. Eltekintve attól, hogy a szakirodalomban általában nem tekintik egyszerűen ezzel azonosnak a modernizációt, ez még érthető volna a 19. század vonatkozásában, amikor a rendi társadalom átalakulásáról volt szó. Kérdés azonban, hogy miként viszonyul a modernizáció a kapitalizmus különböző, időben egymást követő 20. századi változataihoz – hiszen nyilván a kapitalizmus kibontakozása után is lehet további modernizációról beszélni –, főként pedig azokhoz az Ungváry által a könyvében éppen hogy modernizációs törekvéseknek minősített 1930-as, 1940-es évekbeli programokhoz, amelyek a piac korlátozásával, a kötött gazdaság kiépítésével és a kapitalizmus alapját jelentő magántulajdon elvének kikezdésével igyekeztek átalakítani a gazdaságot és a társadalmat.

Arra vonatkozó kifogásomra, hogy az általános magyar és a zsidó társadalomfejlődésre nézve a modern szakirodalom helyett nagyrészt korabeli szerzőket használ, Ungváry azt feleli, hogy Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos adatait más történészek is használni szokták, ezeket általában megbízhatónak tekintik. Csakhogy egyrészt nem mindegy, hogy az ezen szerzőktől vett adatokat a történész hogyan használja fel, milyen kontextusba illeszti. Ungvárynál a probléma éppen az, hogy az adatokkal együtt sokszor a kontextus, az értelmezés is átkerül a forrásokból a történészi szövegbe, s ezt nem igazolja, ha ezeket az adatokat

más szerzők más munkákban, más koncepciókba illetve felhasználták. Másrészt Ungváry nemcsak Matolcsytól, Kovács Alajostól vesz át adatokat – akik antiszemitizmusuk mellett mégiscsak megfeleltek a korabeli tudományosság igényeinek –, hanem Ulaintól, Bikkaltól stb. is, akikről ugyanez már nem mondható el. Sőt az is előfordul, hogy egy táblázatról úgy tűnik a hivatkozások alapján, hogy annak forrása Kovács Alajos statisztikus, ám valójában a *Sárkány* című folyóirat 1938. decemberi számának egy anonim cikkéből származik, s adatai több mint kétszázados (lásd hozzászólásom 12. lábjegyzetét).

Ez az a táblázat, amely a „törzsökös”, „árja”, „németárja”, „szlávárja”, „zsidó” stb. kategóriákba sorolja az egyes értelmiségi foglalkozások űzőit. Válaszában ezzel kapcsolatban Ungváry arra hivatkozik, hogy e táblázatot nem a valóságos viszonyok tükrözjeként közli, csupán annak bemutatására, hogyan gondolkodtak erről a korban a „magyarságdeficit” narratívájában. Ugyanakkor válaszában is jelzi, hogy a táblázatnak van „racionális magja”, vagyis ha eltúlzott is a „hisztéria”, „becslésként” nem alaptalan. A könyvben ennél is egyértelműbbek az állásfoglalások, mert a táblázatot kommentálva Ungváry leszögezi például, hogy a „németek felülreprezentáltsága leginkább a katonai elit soraiban figyelhető meg” (Ungváry 2013: 263), s néhány oldallal később (266) is visszautal rá, mint tényközlésre („mint ahogyan azt a 15. táblázat is mutatja”).

Azt gondolom, hogy módszertani szempontból itt egy általános jelentőségű kérdés rejlik. Ungváry válaszában is közli, hogy nem a korban bevett identitásjelölő fogalmak elemzésére, társadalomképek boncolására vállalkozott. Ezt valóban nem is tette, de e nélkül a kitűzött – vagy legalábbis a bevezetőben jelölt – célja nehezen elérhető. A társadalomtörténeti háttér megvilágítása és az antiszemita, etnicista gondolkodás meghaladása éppen azt kívánja, hogy szakítsunk a társadalmi struktúra korabeli elképzeléseivel, elemzés alá vonva az identitások képződését és átalakulását, s főként a kategóriák konstrukcióját a különböző társadalomképekben.

Egyrésztől annak a vizsgálatát jelentheti ez, hogy miként alakulnak a sváb-magyar vagy éppen a zsidó-magyar identitás variációi. Ez persze azzal jár, hogy a nagy csoportok kollektivistá felfogásáról – vagyis az Erdei és mások által közvetített korabeli társadalomképekről – lemondva egyedi folyamatokra kell irányítani a társadalomtörténeti elemzést. Történetírói szempontból is gyümölcsöző, ha tiszteletben tartva az egykori emberek életvilágát, nem minősítjük őket egyszerűen zsidónak, svábnak vagy éppen német asszimilánsnak, hanem rekonstruáljuk valódi önértelmezésük folyamatait. Sajnálom, hogy Ungváry hozzászólásomnak erre a kérdésre vonatkozó részére semmilyen értelemben nem reagált.

Hogy másrésztől a különböző társadalomképek elemzése – az identitások teremtésének vizsgálata nélkül is – milyen hasznos lehet, azt már az antiszemitizmus történetére vonatkozó munkák is megmutatták. Kovács Mária a numerus clausus törvény születését vizsgálva éppen a korabeli érvelések kvázi szociológiai állításait vetette alá elemzésnek, kimutatva, hogy nem volt helytálló a diplomás munkanélküliséggel vagy az elcsatolt területekről beáramló értelmiségiekkel való

argumentáció, s az sem áll, hogy a zsidóság „elfoglalta” volna a helyet mások elől, mert a zárt számot azután nagy nehézségek árán tudták csak feltölteni, vagyis nemigen voltak olyan aspiránsok, akiknek nem jutott hely a zsidók jelenléte miatt az egyetemeken.² Bár a Kovács Mária által az egész két háború közötti korszakról levont következtetéseket más tekintetben túlzónak tartom, azt gondolom, hogy megközelítésmódja alkalmasabb a korabeli antiszemita diskurzus elemzésére, mint Ungváry eljárása.

Megoldatlan probléma marad ugyanis Ungvárynál, hogy hogyan kapcsolja össze a társadalomszerkezetről mondottakat – aminek bemutatása szerintem önmagában is problémás, mert mélyebb elemzés nélkül támaszkodik korabeli társadalomképekre – a szövegeket létrehozó vagy az antiszemita intézkedéseket kialakító egykori szereplők tevékenységével, a „tettek motivációjával”. Persze általában is a történetírás egyik legnehezebb problémája a struktúrák és a cselekvők világának összekapcsolása. E megoldatlanságból fakad az a probléma, hogy Ungvárynál nincs magyarázat arra, miért valósulnak meg adott időpontban egyes antiszemita igények, s marad el mások megvalósulása. „Utólag szinte érthetetlen, hogy miért nem sikerült elérni az előterjesztőknek, hogy javaslataik [...] akár csak tárgyalásra kerüljenek” (Ungváry 2013: 96) – írja például számos, a nemzetgyűlésben benyújtott antiszemita tervezetről, amelyek a numerus clausus elfogadásának idején – az egyetemi korlátozás ügyével ellentétben – ad acta kerültek. Az általa vázolt strukturális feszültségekből és eszmei politikai tájképből ez valóban érthetetlen is, mert abból következnek ezek az igények. A sokszereplős, tényleges politikai folyamatok elemzésével – vagyis a cselekvők világának rekonstruálásával – nyilván meg lehetne találni azokat az ellenerőket, amelyek ekkor esetleg csendes, de hatékony ellenállással zátonyra futtatták ezeket a törekvéseket. Vagy a társadalmi struktúrák a korabeli forrásoktól elszakadó elemzésével igazolni lehetne, hogy a szociális feszültségekből nem következtek szükségszerűen ezek az antiszemita igények, melyek a jogegyenlőség politikai kultúráját is elmosták.

Meglátásom szerint a társadalmi struktúra és a cselekvés világa viszonyának megoldatlanságából fakad az is, hogy Ungváry álláspontja könyve központi témájával kapcsolatban ingadozik. Egyik recenzense megállapítása szerint „[a]bban az újabbban felmerült dilemmában, hogy az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as – a polgári magyar állam történetében első – jogfosztástól (numerus clausus) egyenes út vezetett-e a zsidótörvényekig, illetve deportálásokig, Ungváry nemleghesen foglal állást”, s az ismertetés idézi is – teljes egyetértéssel – a könyvből az ezt alátámasztó szöveghelyeket.³ Egy másik bíráló viszont a könyvet olvasva úgy látta, Ungváry „[l]eszögezi, hogy a numerus clausus és a zsidótörvények alapvetően »ugyanannak az antiszemita politikának« voltak termékei (115), és azt hangsúlyozza, hogy »sokkal nagyobb fokú ideológiai kontinuitás

² Kovács M. Mária 2012: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest.

³ Romsics Ignác 2013: Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. *Történelmi Szemle* (56.) 1. 156.

állapítható meg a szélsőjobb korai fajvédő és nyilas formációi között, mint azt eddig a kutatás feltételezte» (331)”.⁴ Mindkét recenzens teljes joggal fogalmazta meg álláspontját, mert Ungváry a könyv nagy részében az utóbbi álláspont mellett sorakoztat föl példákat – ilyenkor az általa felvázolt struktúrákép érvényesül, mely kontinuuossá, sőt tulajdonképpen a társadalomszerkezetből szinte törvényszerűen következővé teszi az antiszemitizmust –, az utószóban s néhány más helyen viszont a cselekvők minősítésére koncentrálva az ellenkező álláspontot fogalmazza meg. Itt az egyéni felelősség terminusaiban eltűnnek a társadalmi és mentális struktúrák következményei. Ezzel Ungváry tulajdonképpen magyar vonatkozásban reprodukálja a holokauszt eredetével kapcsolatos vita két ismert álláspontját – intencionalista megközelítés kontra intézményi, strukturalista magyarázat – anélkül, hogy reflektálna ezekre, illetve hogy valamiképpen összehangolná a két álláspontot.

Véleményem szerint a „nyilas értelmiség” Ungváry általi értékelésének sajátosságai is abból következnek, hogy a szerző nem függetleníti ábrázolását attól a társadalomképtől, amely nagy vonalakban a szélsőjobbnak is sajátja volt. A válaszban leszögezi, hogy idevonatkozó megállapításai a pártállami idők sematikus nyilas értékeléséhez képest jelentettek újdonságot, és hogy mások nagyon is inspirálónak tartották őket.⁵ Készséggel elismerem, hogy a nyilas politikai gondolkodás – és egyes képviselői életútjának – bemutatásában Ungváry újat hozott a korábbi egyoldalú, részben egyszerűen félrevezető szakirodalomhoz képest, s azt is, hogy a nyilas alakok sorsában, akiknek erkölcsi motivációira Ungváry a könyvében utal, fel lehet lelteni akár nagy írók tollára méltó drámai ellentmondásokat is. Nem tudom ugyanakkor, hogy nem értékeli-e túl e szerzők intellektuális teljesítményét, akiknek szociális és történelmi kérdésekre vonatkozó gondolatmenetei azért nem túl mélyenszántóak.⁶ De a fő észrevételem az volt, hogy a nyilas társadalomképet alapelemeiben túlságosan is magától értetődőként kezeli Ungváry, s ezt továbbra is fenntartom. Másrészt pedig nem értem, hogy a nyilas gondolkodás képviselői esetében tanúsított megértés „szociális” szempontjaik és életútjuk fordulatai iránt a legtöbbször miért nem jár ki az értelmiségi és politikai paletta más szereplőinek. Véleményem szerint elcsúszik az értékelés így, mert a többi szereplőt Ungváry rendszerint sommás erkölcsi (és egyéb) minősítésekkel illeti. Teleki például „elvszerűtlen”, „következetlen”, „inkonzekvens”, „dilettáns”, és „teljes szellemi eltévelyedésben” élt (Ungváry 2013: 371, 377). Illyés a „züllés mértékét illusztrálja (Ungváry 2013: 297). Sorolhatnánk

⁴ Laczó L. Ferenc 2013: *Struktúrák és erkölcsök. BUKSZ (25.)* 1. 31.

⁵ Ungváry azon állítása a válaszban, hogy nem bizonyítom, miben helytelen a Málnásíró, Keck Antalról, Omelka Ferencről és Fiala Ferencről általa adott értékelés, meglepő, ugyanis közülük Fiala – bár újságíróként és szerkesztőként a nyilas sajtó központi alakja volt – nem szerepel a könyvében.

⁶ Málnási Ödön például saját, *A magyar nemzet őszinte története* című könyvének megjelenését (1938), amelyben párhuzamot von a magyar történelem és Jézus kálváriája között, a magyar történelem 12. kálváriastációjának minősítette. És Málnási még a képzettebb, olvasottabb nyilas értelmiségiek közé tartozott.

még az egyoldalú, sommásan ítélkező minősítéseket (néhányat Romsics Ignác is szóvá tett ismertetésében). Számomra csalódást jelentett, hogy az utószó a megannyi fölmerülő historiográfiai kérdésben való állásfoglalás helyett főként erre az ítélkező dimenzióra korlátozódott, s Horthy, Imrédy, Teleki, Bárdossy erkölcsi rangsorba rendezésével foglalkozott.

Mindez a történeti szakmunkák és az emlékezetpolitikai állásfoglalások műfajának és kontextusának különbségeivel függ össze. Válaszában Ungváry szemre veti, hogy liberális, konzervatív vagy éppen baloldali elvek szerint kívánom értékelni a múltat. Holott épp ellenkezőleg, azt kifogásoltam könyvében, hogy az e politikai szempontokra alapozott ítélkezést – ráadásul ingázva a liberális, konzervatív vagy baloldali álláspontok között – közvetlenül beleviszi a történeti elemzésbe. Emlékezetpolitikai állásfoglalásoknál, amikor – röviden – arról van szó, hogy mai önértelmezésünket a múlthoz való kritikus viszonyon keresztül határozzuk meg, a politikai értékválasztások (és erkölcsi megfontolások) elkerülhetetlenek. Történeti szakmunkákban viszont a mai politikai értékek közvetlen érvényesítése nyilvánvalóan rövidre zárt ítélkezéshez vezet, s egy precíz fogalmi apparátus helyén éppenséggel megnehezíti a folyamatok és események megértését. Ezért hiányoltam, hogy Ungváry nem reflektál arra, miként lehet a történetírói elemzés eredményeit áttemelni a korszakról való „mérlegkészítés” emlékezetpolitikai műveletébe, azaz a tudományos kontextusból a versengő identitásmegfogalmazások politikai összefüggései közé.